

Savin Jogan

***Pravni vidiki delovanja in ravnanja
Marka Natlačena med okupacijo***

74.	577	Letnik XI.
Co unure oseba, upravišena za predlog ali za- sahno tožbo (§§ 85. in 86.), med navedenim rokom ali med postopanjem, preide ta njena pravica na zakonskega druga, na njene otroke ali roditelje, glede katerih znače leli nov trimesečni rok od smrti navedene osebe. § 88. Postopanje se začne zoper vasa udeleženca tudi takrat, kadar sta bila podana predlog (§ 85.) in tožba (§ 86.) zoper enega izmed njih. § 89. Predlog se more preklicati samo do začetka glavne razprave; od zasebne tožbe pa je mogoče od- stopiti, dokler se glavna razprava ne dokonča. Z odstopom od predloga ali od zasebne tožbe zoper enega izmed udeležencev se ustavi postop- janje tudi zoper ostale.	4. da bi se kraljevina Srbov, Hrvatov in Slo- vencev ali njen del spojil s tujo državo ali da bi se njen del izločil iz celote in postal samostalna država. § 95. Kdor zaveja ali naslavlja javno ali s razši- rjanjem spisov, slik ali objav na izvršitve kakšnega izmed dejanj iz §§ 91. do 94. ali kdor sprejme tak poziv, se kaznuje, če niso nastopile nikakršne po- sledice, z robijo ali zatočenjem do desetih let. § 96. Če se je dogovorilo več oseb, izvršiti kakšno dejanje iz §§ 91. do 94., pa ostane dejanje neiz- vršeno, se kaznujejo dogovorniki z robijo ali za- točenjem do petih let. § 97. Kdor stopi zaradi izvršitve dejanj iz §§ 91. do 94. v stik z vlado tuje države ali njenimi zaup- niki ali zlorabi službeno oblast ali zbira ali vešča ljudi, prikrbuje, pripravlja ali razdeljuje orožje, namicije ali denar, se kaznuje z robijo ali za- točenjem do desetih let. V lažjih primerih sme uporabiti sodišče od- redbo § 83. § 98. Kdor ustanovi društvo zaradi prepričevanja ali naslavljanja drugih, da bi se na nasilen način uničil red v državi ali uničila omova vsakega državnega reda, kakor tudi kdor ve za svrsto ta- kega domačega ali inozemskega društva, pa mu vendarle pristopi kot član ali mu s čimerkoli po- maga ali sprejme od njega pomoč, se kaznuje z robijo do desetih let ali s stroгим zaporom in z izgubo častnih pravic. § 99. Kdor uporabi brez dovolitve znak državne ali vladarske oblasti ali ga odpravi, uniči, poškodeva, omeži ali izvrši proti njemu ljudo nesposobnosti, se kaznuje z zaporom ali v denarju. Kdor stori to proti znakom tuje države, ki jih je izobesilo priznano zastopništvo v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, kakršni so: zastave in napisi, se kaznuje na predlog vlade tuje države s isto kaznijo, če volja vzajemnega pregleda. Poizkne se kaznuje v obeh primerih. § 100. Kdor javno izpostavlja posmehu ali preziranju vladarja, njegove pravice, zakoniti red nasledstva ali obstoječo obliko vladavine, se kaznuje z za- porom do treh let. Z isto kaznijo se kaznuje tudi, kdor javno iz- postavlja posmehu ali preziranju pravne naprave, priznane z zakonom: rodbino, zakon (brak) in lastnino. Če se je storilo to izpostavljanje na tak način, da s tem kdorkoli nasluje na nasilne inpra- membe teh pravic in pravnih naprav, se kaznuje storilec z zaporom. Poizkus se kaznuje. § 101. Kdor vedoma javno izreka ali raznaša lažne trditve v namero, da bi izpostavil posmehu ali pre- ziranju državne naprave, zakone, uredbe ali na- redbe oblastev, se kaznuje z zaporom do dveh let ali v denarju do 20.000 dinarjev. § 102. Z robijo se kaznuje: 1. kdor izda ali priobli inozemskemu oblastvu ali njegovim zaupnikom državne tajnosti ali li- stine ali poročila, o katerih ve, da se hranijo v krist države kot tajne, ali jih objavi; 2. kdor uniči, predrugači ali utaji na škodo kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev listine ali dokaze o pravem razmerju kraljevine proti tuji državi ali kdor napravi lažne listine, sprave, s tem v nevarnost koristi kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Če se stori kakšno teh dejanj iz malomarnosti, se kaznuje storilec z zaporom. § 103. Kdor izvrši državni posel, ki mu je poverjen, s tujo tava ali njenim neoblaščenim, škodo kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, se kaznuje z robijo.	Če se stori to dejanje iz malomarnosti, se ka- znuje storilec z zaporom. § 104. Kdor stopi v stik z vlado tuje države ali z nje- nimi zaupniki, da bi provzročil vojno zoper kralje- vino Srbov, Hrvatov in Slovencev ali pobuno v državi sami v korist tuje države, se kaznuje z ro- bijo do desetih let. Če je nastala zbog tega vojna ali pobuna, se kaznuje storilec z dosmrtno robijo. § 105. Državljan kraljevine Srbov, Hrvatov in Sloven- cev, ki sprejme med vojno zoper kraljevino ali njene zavezniške službo v sovražniški vojski ali ostane v njej še nadalje, dolo do tega ni prišlejen, se kaznuje z robijo do petnajstih let. Če se je tak državljan udeležil tudi v vojni sami kot borec, se kaznuje s smrtjo ali z dosmrtno robijo. § 106. Kdor da med vojno zoper kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ali njene zavezniške sovražni- ku pomoč s tem, da mu osebo kaj stori ali ga s tim prekrši, se kaznuje z robijo do desetih let, polov tega pa se sme kaznovati v denarju. Če je dal storilec to pomoč s tem, da je pristo- voljno podpisal delnice* posojila sovražne države, se kaznuje z zaporom in pa v denarju v velikosti podpisane vsote. § 107. Z robijo do petnajstih let se kaznuje, kdor da med vojno zoper kraljevino Srbov, Hrvatov in Slo- vencev ali njene zavezniške sovražniku pomoč s tem: 1. da pridobiva sovražniku vojske ali poskuša zavešiti vojake kraljevine Srbov, Hrvatov in Slo- vencev ali njenih zaveznikov, naj preidejo na so- vržno stran; 2. da sprejema ali skrivava sovražne volune ali jim daje kakršnokoli pomoč, da jim je mogoče vohunili; 3. da naslavlja na pobune, izvršitve usmrtitve ali nepokornost vojakov kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ali njenih zaveznikov. § 108. Z robijo se kaznuje, kdor prisadene med vojno zoper kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ali njene zavezniške njih vojski škodo s tem: 1. da stori, da pridejo trdnjave, ceste, zadržani kraji in druge utrjene ali obrambne točke, vojne ladje, blagajne, orožarnice, založišča orožja, mu- nicije, telegrafi in telefoni, prevozna sred- stva in rakoplovi, življenjske potrebščine in druga sredstva, potrebna za vojno, v sovražne roke, ali jih uniči ali jih napravi za neuporabe ali jih spravi posredno ali neposredno v nered glede njih na- menbe; 2. da stori posredno ali neposredno, da pride vojska kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ali njenih zaveznikov ali pridejo njeni posredni oddelki ali posredni vojski sovražniku v roke ali se za pre- prejeto ali spravijo v nevarnost vojska podjetja ali vojske odredbe; 3. da iza ali priobli sovražniku načrte vojnih operacij, trdnjav, utrjenih krajev ali drugih krajev, odrejenih za obrambo, ali uniči in napravi take na- črte za neuporabe. Če se stori to iz malomarnosti, se kaznuje sto- rilec s stroгим zaporom in pa v denarju. § 109. Kdor vohuni trdnjave, utrjene kraje ali kraje, odrejene za obrambo, ali prikrbuje spise, na- riske ali poročila o takih krajih in o načrtih vojnih operacij ali vohuje o činjenih, predmetih in odredbah, ki se nanašajo na vojno ali na vo- jaško obrambo države ali glede katerih je volje kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev do tega, da se ohranijo v tajnosti, se kaznuje z robijo do de- setih let. Če pridobite taka zaznanja ali poročila zato, da bi se priobliha posredno ali neposredno tuji državi ali njenim zaupnikom, se kaznuje storilec z robijo do petnajstih let. Če se stori ta dejanja med vojno, se kaznuje storilec z dosmrtno robijo ali z robijo najmanj de- setih let. * Po izdaji drja. Ilika Mihaila Kobvenecze. Op. ur.

Stran iz Uradnega lista ljubljanske in mariborske oblasti, 18. julija 1929,
kjer je bil objavljen Kazenski zakonik Kraljevine SHS oz. Jugoslavije; v
veljavo je stopil 1. januarja 1930. Členi se tičejo kaznivih dejanj zoper
obstoja države in njene ureditve.

Pravni vidiki delovanja in ravnanja Marka Natlačena med okupacijo

Osebnost in delovanje dr. Marka Natlačena poskušam v tem prispevku osvetliti v zoženem časovnem okviru – od napada Nemčije in Italije na Kraljevino Jugoslavijo (6. aprila 1941) do njegove smrti 13. oktobra 1942. Samo njegovo delovanje in vlogo v tem obdobju poskušam osvetliti najprej z vidika takrat veljavnih načel in določb mednarodnega prava, vzporedno pa tudi z vidika ustreznih določb prava takratne države. Pri izbiri in obdelavi se osredinjam na tista načela in pozitivnopravne določbe, ki so relevantni tako za njegovo delovanje in vlogo kot za tisto delovanje okupacijskih oblasti, do katerega se je opredeljeval sam ali organi (organizacije), ki jim je načeloval ali imel bistven vpliv na njihovo delovanje.

Mednarodno pravo

V relativno zoženem okviru takratnega mednarodnega prava, veljavnega za obdobje oboroženih spopadov, torej mednarodnega vojnega (danes humanitarne-ga) prava, nas v tem okviru zanimajo najprej načela in določbe, ki urejajo značaj vojne in njen začetek, določbe o vojaškem vdoru (invaziji), pravno obravnavo vojaške zasedbe (okupacije) v primerjavi s priključitvijo zasedenega ozemlja, od določb o sami okupaciji pa nekatere, ki se nanašajo na položaj civilistov, veljavno zakonodajo in upravni sistem ter na odnos do kulturne dediščine in spomenikov.

1. Že v obdobju, ko se je vodenje vojne sicer štelo kot nesporna pravica vsake suverene države, je vendarle začelo postopoma prevladovati spoznanje, da vojskovanje zahteva nekatere omejitve, predvsem v prizadevanjih za zmanjšanje nepotrebnih žrtev in škode. Tako je bilo v eni od prvih mednarodnih pogodb vojnega prava, tretji haški konvenciji *o začenjanju sovražnosti* (1907) določeno, da se sovražnosti med državami ne smejo začeti brez predhodnega in nedvoumnega naznanila. Vojna se lahko začne šele, ko je druga stran v spopadu na ta način obveščena o nameravanem napadu. Konvencijo je podpisalo 42 držav, v določenem zamiku pa so jo po večini tudi ratificirale in s tem vključile v svoj pravni sistem: Nemčija 1912, Avstro-Ogrska 1909, Srbija 1907; Italija tega akta ni ratificirala,¹ vendar so omenjene določbe medtem postale del običajnega prava in obvezujoče tako za države kot za mednarodne organizacije.² Pozneje, leta 1945, je medna-

¹ The Laws of Armed Conflicts. Geneva 1988 (dalje The Laws), str. 57–61.

² The Nuremberg trial and international law. Dordrecht 1990, str. 47

rodno vojaško sodišče v Nürnbergu omenjeno kršitev s strani Nemčije izrecno uvrstilo med grobe kršitve tedaj veljavnega mednarodnega prava.³

2. Najpomembnejši takrat veljavni dokument o razmerjih med stranmi v obo-roženem spopadu predstavlja četrta haaška konvencija (1907) o kopenski vojni s pravilnikom, ki ureja razmerja med vojskami širše in bolj podrobno.

a) Določbe o *vojaškem vdoru (invaziji)*, ki predstavlja prvo fazo napada na državo, ko operacije še niso končane in še ni vzpostavljena vojaška oblast nasprotnikove vojske, nas v okviru naše obravnave zanimajo predvsem z vidika statusa civilistov, ki se postavijo z orožjem v bran prodirajočemu sovražniku. V omenjeni konvenciji je določeno, da se prebivalstvo ozemlja, na katero prodira nasprotnikova vojska, ko se to spontano dvigne k orožju zoper napadalca in se nima časa organizirati kot redne ali rezervne vojaške enote, šteje kot udeleženec v vojni, če odkrito nosi orožje in spoštuje zakone in običaje vojne (2. čl. pravilnika). Tako se prebivalcem priznajo podobne pravice kot vojakom redne vojske ali rezervistom. Med državami, ki so ratificirale eno ali drugo od obeh konvencij, so bile tudi Italija in Nemčija (1900) ter Srbija (1901).⁴

b) V neposredni povezavi z gornjo določbo je opredelitev *statusa pripadnikov ljudske vojske (milice) in prostovoljskih odredov*, ki so izenačeni z redno vojsko, če izpolnjujejo naslednje pogoje: da jim poveljuje oseba, ki je odgovorna za svoje podrejene; da imajo pritrjen razpoznavni znak, viden od daleč; da odkrito nosijo orožje ter da vodijo svoje operacije v skladu z zakoni in običaji vojne (1. čl. pravilnika).

3. Med takrat veljavnimi določbami mednarodnega prava omenjamo še nekatere, ki se nanašajo na status in položaj *vojnih ujetnikov*. Podobno kot v omenjenih načelih in določbah, vključenih v že omenjeni haaški konvenciji o zakonih in običajih kopenske vojne (1907), vendar nekoliko bolj podrobno in sistematično, ureja ta vprašanja poznejša posebna ženevska *Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki* (1929).⁵ Na tem mestu omenjamo temeljno načelo modernega vojnega ujetništva, po katerem to ne sme biti niti maščevanje niti kazen, temveč samo pridržanje, s katerim se preprečuje, da bi se ujetniki še naprej udeleževali boja in krepili bojno moč sovražnika.⁶ Pomembna pa je obveznost oblasti, ki zadržuje vojne ujetnike, da zagotovi humano ravnanje z njimi in njihovo vzdrževanje; ta vključuje tudi zagotavljanje plače častnikom, primerljive s plačo v njihovi vojski (2.–4. in 23. čl.). Ujetniki se lahko namestijo (internirajo) v naselju, trdnjavi, ograjenem taborišču in lahko se jim prepove oddaljevanje od teh krajev. Ne smejo pa biti zaprti; če se to zgodi iz nujnega varnostnega razloga, lahko tako stanje traja le do izteka okoliščin, zaradi katerih so bili taki ukrepi izdani (9. čl.).

4. Med takrat veljavnimi določbami, ki se nanašajo na *vojaško zasedbo (okupa-*

³ The Laws, str. 293.

⁴ Prav tam, str. 94–95.

⁵ Prav tam, str. 339–366.

⁶ Ivan Tomšič: Vojno in nevtralnostno pravo. Ljubljana 1942 (dalje Tomšič, Vojno pravo), str. 49.

cijo), je treba najprej poudariti načelo, da gre pri tem za začasno stanje, kar pomeni, da suverenost nad določenim ozemljem ni prenehala obstajati ali prešla v druge roke.⁷ Od relevantnih določb konvencije oz. pravilnika pa navajamo naslednje:

- *okupacijska sila mora zagotoviti vse potrebne ukrepe za javni red in varnost in mora pri tem upoštevati veljavne zakone države, ki ji pripada to ozemlje* (43. čl. pravilnika);
- ohraniti je treba *veljavnost vseh zakonov* okupirane države; teh ni dovoljeno niti nadomeščati niti spreminjati, razen izjemoma, če gre za nujne ukrepe za zagotovitev varnosti (44. čl.)
- prepovedano je *siliti prebivalstvo*, da daje informacije o svoji vojski ali njenih sredstvih za obrambo, prav tako pa ga siliti k *priseganju zvestobe sovražni sili* (44., 45. čl.).
- zaradi delovanja posameznikov, za katera se ne more šteti kot solidarno odgovorno, ni dovoljeno zoper prebivalstvo izvajati nobenih *kolektivnih kazni*, denarnih ali drugačnih (50. čl.).

Z vidika takratnih, že uveljavljenih običajev, ki so se še razvili in razčlenjevali v nadaljnjem razvoju mednarodnega prava, je mogoče v splošnem govoriti o tem, da imajo prebivalci vojaško zasedenega ozemlja tak status in pravice, ki jim omogočajo normalno življenje in delo, s strani vojaških oblasti pa jih je treba pri tem zaščititi, razen v primeru, če in dokler neposredno sodelujejo v sovražnostih (prot okupatorju).

5. Z *občinskim premoženjem*, premoženjem Cerkev in šolskih, kulturnih in znanstvenih ter dobrodelnih ustanov se ravna kot z zasebno lastnino. Vsaka *zaplomba, uničenje ali namerno poškodovanje* takih ustanov ter *zgodovinskih spomenikov*, umetniških in znanstvenih del so prepovedani (55., 56. čl.).⁸

6. Na tem mestu nas posebej zanima tudi primerjava *vojaške zasedbe (okupacije)* ozemlja nasprotnikove države s *priključitvijo (pripojitvijo)* takega ozemlja drugi državi.

Omenjeno je že bilo, da gre pri vojaški zasedbi (okupaciji) za dejansko in ne pravno stanje; ker je začasna, to pomeni, da je ni mogoče povezovati z vprašanjem morebitne priključitve (pripojitve) takega ozemlja drugi državi. Do kakršne koli spremembe statusa takega ozemlja v določeni smeri lahko pride le s podpisom mirovne pogodbe med državo, ki ji je doslej pripadalo tako ozemlje, in državo, ki ozemlje zaseda. Do druge, čeprav bolj redko uporabljene možnosti za ozemeljske spremembe, pa lahko pride v primeru *debelacije*, torej popolnega razpada in razsula vojaško zasedene države, ko ni več nobenega organa, institucije, ki bi v imenu te države sklenila sporazum o prenosu suverenosti.

Kar zadeva prvi vidik morebitne spremembe statusa ozemlja, je treba omeniti, da je na podlagi 10. člena Pakta Društva narodov že v tridesetih letih 20. stoletja prišlo do številnih izrecnih izjav in sporazumov o nepriznavanju ozemeljskih

⁷ Prav tam, str. 73.

⁸ The Laws, str. 42–44.

sprememb, doseženih z uporabo sile. Tako je v paktu Saavedra Lamas (1933), ki sicer izvirno velja za ameriške države, določeno, da podpisnice ne bodo priznale nikakršne ozemeljske ureditve, niti veljavnosti okupacije ali pridobitve ozemelj, ki nista bila dosežena na miren način oziroma s pristankom prizadete države. Poleg številnih drugih, neameriških, držav ki so podpisale ta pakt, sta bili tudi Jugoslavija in Italija.⁹

Zakonodaja, ki je veljala ob napadu na Slovenijo in okupaciji njenega ozemlja

V povezavi z obravnavo mednarodnopravne ureditve okupacije, statusa vojaško zasedenega ozemlja in prebivalcev na njem smo že govorili o razmerju do veljavne zakonodaje na vseh področjih, od kazenskega do davčnega. Za našo obravnavo se bomo zaustavili pri določbah in nekaterih načelih kazenskega prava Kraljevine Jugoslavije.

1. *Kazenski zakonik Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev* (od oktobra 1929 Jugoslavije) iz februarja 1929 z začetkom veljavnosti 1. januarja 1930 obravnava nekaj kaznivih dejanj in situacij, ki so relevantne za obdobje napada na državo in okupacijo, ki mu je sledila.

Za obdobje vdora oboroženih sil tuje države na njeno ozemlje oz. vojne ali okupacije oz. in tudi – vsaj posredno – za dejavnost in ravnanje slovenskih javnih dejavnikov in prebivalcev ozemlja tuje države zakonik določa naslednja kazniva dejanja:

1) *izdajstvo države*: z robijo (dosmrtno ječo) ali zatočenjem (pregnanstvom) se kaznuje, kdor začetne dejanje, ki meri na to, da bi se kraljevina ali njen del protipravno spojila s tujo državo ali da bi se njen del izločil iz celote in postal samostojna država (94/4. čl.).

2) *pripravljanje veleizdaje* ali *izdajstva države*: kdor stopi zaradi storitve kaznivih dejanj iz predhodnih členov (vključen je tudi omenjeni 94. čl.), v stik z vlado tuje države ali njenimi zaupniki ali zlorabi službeno oblast ali zbira ali uri ljudi, preskrbuje, pripravlja ali razdeljuje orožje, strelivo ali denar, se kaznuje z robijo ali zatočenjem do 10 let (97/1. čl.). Sredstva za tako dejanje po tolmaču.¹⁰ (str. 193) vključujejo iskanje stikov s katero koli tujo državo ali neposredno ali posredno po njenih zaupnikih oziroma zlorabo službene oblasti;

3) *vojno izdajstvo z oškodovanjem vojske*: z robijo se kaznuje, kdor prizadene med vojno kraljevini ali njenim zaveznikom in njih vojski škodo s tem, da stori, da pridejo trdnjave, ceste, zastraženi kraji in druge oborožene točke, vojne ladje, orožarne, skladišča oziroma strelivo, /.../ mostovi, življenjske potrebščine in druga za vojno potrebna sredstva v sovražnikove roke, jih uniči oziroma napravi za neuporabna ali jih spravi posredno ali neposredno v nered glede njihove na-

⁹ Juraj Andrassy: Medjunarodno pravo. Zagreb 1990, str. 215.

¹⁰ Metod Dolenc: Tolmač h kazenskemu zakoniku. Ljubljana 1929.

membnosti, in kdor pripravlja ali spravlja v nevarnost vojaška podjetja ali izvrševanje vojaških odredb (108/1, 2. čl.).

4) *oviranje vojaške službe*: kdor med vojno moti ali ovira vojaško osebo pri izvrševanju njene službe, se kaznuje z zaporom ali v denarju (113. čl.).

Da gre v teh primerih praviloma za hujša kazniva dejanja, je razvidno iz določbe 15. člena zakonika, po kateri se ta delijo na zločinstva in prestopke. Za prva je predpisana smrtna kazen, robija ali zatočenje, za prestopke pa strogi zapor, zapor oziroma denarne kazni. Kot vidimo, gre pri vseh naštetih primerih, razen v zadnjem (113. člen), za zločinstva (zločine).

2. Glede razmerja med različno zakonodajo na določenem ozemlju bo bolj podrobno govor pozneje, pri obravnavi razlik med statusom vojaško zasedenega ozemlja in priključenim ozemljem. Na tem mestu le navajam, da nekaterih specifičnih predpisov, kot so določbe o kaznivih dejanjih in prestopkih ter prekrških, ki so jih italijanske oblasti uvajale kot dopolnilo k veljavni obstoječi zakonodaji, nisem upošteval, ker gre pogosto samo za zaostritve kazni za nekatera kazniva dejanja (npr. za napade na vojaške osebe in objekte, povzročanje nemirov ipd.), ki so sicer že inkriminirana po jugoslovanskih predpisih.

V tem okviru tudi nisem posebej upošteval številnih operativnih zapovedi in prepovedi vojaških poveljstev, ki so se glede na konkretno vojaško stanje pogosto zelo hitro spreminjale, med seboj pogosto niso bile usklajene ali so si celo nasprotovale. Za vso to raznoliko strukturo prepovedanih dejanj je tudi značilno, da sodijo v pristojnost vojnih vojaških sodišč in tudi sicer veljajo pogosto le za vojaške osebe.

Primerjava aktualnega stanja, praktičnih ukrepov in delovanja posameznih organov ter organizacij z vsebino mednarodnih aktov

1. Oboroženi napad brez vojne napovedi

Glede obveznosti držav, da svoj napad na drugo državo pravočasno in na ustrezen način napovejo ali sporočijo (v obliki vojne napovedi ali ultimata), in uvrstitve odstopanj od teh pravil med grobe kršitve mednarodnega prava smo govorili v uvodnem delu. Ne glede na to, da praksa v tem okviru ni niti približno usklajena ali urejena in da je vsaj v zadnjih desetletjih postalo kršenje teh zapovedi ne le množično, temveč skoraj pravilo, ostaja ugotovitev, da sta dve glavni takratni agresorski državi na našem ozemlju, Nemčija in Italija, bili daleč vodilni v tej smeri. Nemčija je sploh vse napade na druge države začejala praviloma brez napovedi in v času, ki je pomenil popolno presenečenje (nemški napad na Jugoslavijo na cvetno nedeljo 1941 ob 6.00, napad Italije, tudi brez napovedi, 7. aprila; podobno že napad na Nemčije Poljsko 1. septembra 1939).¹¹ V našem primeru je torej nedvomno šlo za grobo kršitev mednarodnega prava.

¹¹ Jan Piekalkiewicz: *Druga svetovna vojna*. Ljubljana 1996, str. 77 isl.

2. Upiranje prebivalcev prodirajočemu sovražniku

Konkreten položaj v zvezi s tem je bil na obravnavanem delu slovenskega ozemlja zelo specifičen. Tudi zaradi posledic slabe organiziranosti oboroženih sil in zamud ter neučinkovite organizacije pri mobilizaciji pa se je ob napadu na Jugoslavijo in že prej, ob grožnjah z napadom, začelo na obravnavanem območju široko prostovoljsko gibanje, ki je zajelo predvsem dijaško in študentsko mladino. Prvi prostovoljci so se začeli zbirati na dan napada na poziv Slovenskega kluba, iniciativnega odbora primorskih Slovencev, KPS, različnih akademskih društev ter samoiniciativno. Ustanovljeni sta bili Akademska legija in Soška legija, v treh dneh pa se je na različne pobude zbralo več kot 3000 prostovoljcev v številnih slovenskih krajih; napotili so jih v Novo mesto in pozneje v Zagreb. Številni posamezniki so se prijavljali vojaškim enotam tudi v domačih krajih.¹²

Edini znani primer, ko so bili prostovoljci neposredno vključeni v bojevanje, se nanaša na jeseniške prostovoljce, ki so se 9. aprila na črti Martuljek–Srednji Vrh uspešno spopadali z italijansko vojsko celo dopoldne, dokler jim ni zmanjkalo streliva. Italijanski alpski bataljon Val Toce je imel štiri padle in sedem ranjenih, kar je bila ena od največjih izgub med italijanskimi enotami v napadu.¹³

Postavlja se vprašanje, v kakšni meri bi bila ta prizadevanja in pripravljenost učinkoviti, če bi civilna oblast (takratni Narodni svet) podprla taka prizadevanja in pripravljenost prostovoljcev in če bi vojaška poveljstva pravočasno sprejela, organizirala, oborožila in vsaj za silo usposobila številne prostovoljce, katerih število bi se ob takem ravnanju nedvomno še bistveno povečalo. Vendar si, po mnenju Godeše, svet v takratni negotovih razmerah ni zadal nobenih obrambnih nalog.¹⁴

3. Status civilistov na vojaško zasedenem ozemlju

V zvezi s statusom in pravicami civilistov na vojaško zasedenem ozemlju se zaustavljamo le ob enem vidiku, ki po svoje pomeni poglobljeno značilnost glede ravnanja vojaških oblasti v razmerju do civilnega prebivalstva: kolektivnih kaznih zaradi delovanja posameznikov, zaradi katerega se prebivalstvo ne more šteti kot solidarno odgovorno. Te so bile – kot smo že navedli – že od prvih večstranskih mednarodnih pogodb izrecno prepovedane.

Italijanski okupator je na obravnavanem območju celoten sistem izrekanja in izvajanja kolektivnih kazni tako razvil in izpopolnil, da ni to nasilje, kot je ugotovil Tone Ferenc,¹⁵ zlasti od leta 1942 naprej po krutosti in obsegu nič zaostajalo za nasiljem nemškega okupatorja v severnem delu Slovenije. Najbolj pogosto upo-

¹² Ivan Križnar: Prostovoljci. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 9. Ljubljana 1995, str. 382; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1977 (dalje NOV), str. 31, isl.

¹³ NOV, str. 41; Tone Ferenc: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. Izbrana dela. I: Ljubljana 2006 (dalje Ferenc, Izbrana dela I), str. 269.

¹⁴ Bojan Godeša: Čas odločitev : katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana 2011 (dalje Godeša, Čas odločitev), str. 196.

¹⁵ Ferenc, Izbrana dela I, str. 330.

rabljane oblike so bile konfinacije, racije, koncentracijska taborišča in streljanje talcev.

- Konfinacije so v fašistični Italiji predstavljale že dolgo, od leta 1926, preizkušeno metodo nasilja nad prebivalstvom. Šlo je za pošiljanje protifašistov ali sicer sumljivih v osamljena kraje na jugu Italije, predvsem na otoke, ki so jim jih določili za prisilna bivališča za obdobje od enega do petih let. Na ozemlju Ljubljanske pokrajine je take ukrepe uvedel s svojo uredbo visoki komisar,¹⁶ uporabljali pa so jih od julija 1942, pa tudi že prej (leta 1941 je bilo okoli 400 prijav policijskih in karabinjerskih uradov, leta 1942 pa okoli 250). Za mnoge prijavljene niso imeli nobenih podatkov o njihovi protiokupatorski dejavnosti, večinoma je šlo le za sum, da bi posamezniki glede na svoj poklic in ugled utegnili škodovati fašistični Italiji.¹⁷
- Racije kot množična oblika kolektivnega zastraševanja in kaznovanja se v večji meri pojavijo po Mussolinijevih odlokih o tem, da obrambo in nato tudi varstvo javnega reda v pokrajini (19. januarja 1942) prevzame od civilne oblasti vojska. S pomočjo partizanskih ubežnikov, ki so začeli izdajati, je oblast začela na ulicah izbirati ljudi za zapore, nekatere pa so odpeljali v koncentracijska taborišča.¹⁸ Racije so sistematično izvajali predvsem v Ljubljani, od 23. februarja ograjeni z bodečo žico, pa tudi na podeželju, na območjih večjih vojaških enot. Prva (»velika«) racija v Ljubljani je trajala 19 dni (od 24. februarja 1942), v njej pa so zajeli več kot 20 tisoč oseb in jih 936 zaprli ter 3 ubili.¹⁹
- Interniranje se je praviloma omejevalo na vnaprej določene skupine prebivalcev (antifašiste, tujce, take, ki bi »utegnili motiti javni red ali izvajati sabotaže« idr.) Internirani so bili v posebnih, koncentracijskih taboriščih ali v oddaljenih občinah. Posebno skupino internirancev so tvorili sorodniki partizanov.²⁰
- Streljanje talcev in usmrtitve civilistov v povezavi s potekajočimi oboroženimi spopadi, zlasti z veliko poletno-jesensko ofenzivo 1942, predstavljajo najbolj tragično obliko kolektivnih kaznovanj prebivalcev pokrajine. Prvo omembo izraza talci v okupatorjevih dokumentih zasledimo že 4. septembra 1941, po partizanskem napadu na vojaško patruljo v Št. Vidu pri Stični. Razen obsojenih pred vojaškim sodiščem so potekale številne usmrtitve tudi mimo sodišča; pobudo za tak ukrep je dal poveljnik 2. armade general Roatta februarja 1942. Množično streljanje talcev je potekalo od 28. aprila 1942 do kapitulacije.²¹ V

¹⁶ Bolletino Ufficiale per la provincia di Lubiana/Službeni list za Ljubljansko pokrajino, št. 76–107, 20. 9. 1941, str. 531, Določbe o varnostnih odredbah proti nevarnim osebam.

¹⁷ Tone Ferenc: Rab – Arbe – Arbissima : konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini : 1941–1943 : dokumenti. Ljubljana 2000 (dalje Ferenc, Rab), str. 5.

¹⁸ Ferenc, Izbrana dela I, str. 330.

¹⁹ Prav tam, str. 5–9.

²⁰ Prav tam, str. 10–13.

²¹ Tone Ferenc: Talci. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 13. Ljubljana 1999, str. 183–184.

vsem obdobju okupacije so italijanske oborožene sile ustrelile najmanj 416 posameznikov in 238 skupin s 1153 osebami.²²

- Veliko škode prebivalstvu in tudi žrtev so povzročili požigi posameznih vasi, največkrat povezani tudi z izgoni, interniranjem ali zapiranjem prebivalcev. Poveljnik II. armade Ambrosio je oktobra 1941 izdal naredbo o požigu naselij in izselitvi prebivalcev v primerih, ko imajo v njih oporišča uporniki. Že prej, marca 1942, so bile požgane vse vasi pod Mokrcem južno od Ljubljane.²³

Bili pa so še nekateri ukrepi in omejitve, ki so zadevale prebivalstvo na zasedenem ozemlju:

- aktivnosti glede krajevnih poimenovanj, imen ulic in trgov, delov mesta (»Sisca« za Šiškoj dr.), trgovin in drugih lokalov. O prvi taki zahtevi okupatorskih oblasti (za »ustrezno« spremembo imen nekaterih ulic v središču mesta) se govori hkrati z zahtevo za odstranitev kraljevih spomenikov, Mačkovšek²⁴ pa v svojem dnevniškem zapisu 31. maja omenja, da zahtevajo Italijani preimenovanje 34 ulic in trgov; prevajanje oziroma dvojezična imena vseh ulic, trgovin in lokalov so tako ali tako prekrila celotna mesta in druge kraje.

Tiskovni urad visokega komisarja je poleti 1941 pregledal sezname vseh knjižnic, društev založb in drugih ustanov ter iz njih izločil vse knjige, ki niso bile po volji fašistom.²⁵

Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino govori v več svojih poročilih o svojih učinkovitih ukrepih v smeri italijanizacije in fašizacije celotnega življenja v pokrajini (prvo poročilo je datirano z 22. 4. 1941):

- o cenzuri časnikov ter italijanskih in fašističnih navodilih uredništvom,
- o nadzoru nad telefoni in telegrafski cenzuri,
- o pripravi in izdajanju dvojezičnih časnikov (prim. Jutro, 27. aprila 1941),
- o razpustitvi protiitalijanskih iredentističnih ter nacionalističnih organizacij (torej vseh slovenskih strank in organizacij in njihovo nadomeščanje z edino dovoljeno fašistično stranko,
- o ukinjanju strokovnih združenj in sindikatov ter njihovem nadomeščanju s korporativnimi združenji fašističnega tipa,
- o uvedbi dvojezičnosti v vse akte, dopise in delovanje v javnih uradih in prostorih,
- o zaprtju univerze zaradi njenega protiitalijanskega vedenja.²⁶

Ob tem je treba omeniti še sistematične napore za fašistično preobrazbo vzgoje in izobraževanja ter s tem celotnega življenja najmlajših generacij (z organizi-

²² Tone Ferenc: »Ubija se premalo«. Ljubljana 1999 (dalje Ferenc, »Ubija se premalo«), str. 16–27.

²³ Prav tam, str. 139; Ljubljana v ilegali, knj. 2: Država v državi. Ljubljana 1961, str. 475, 477; Ljubljana v ilegali, knj. 3: Mesto v žici. Ljubljana 1967, str. 482.

²⁴ Jera Vodušek Starič: »Dosje« Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 23.

²⁵ Tone Ferenc: »Gospod Visoki komisar pravi...«: Sosvet za Ljubljansko pokrajino: dokumenti. Ljubljana 2001 (dalje Ferenc, »Gospod visoki komisar«), str. 107.

²⁶ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942. Maribor 1987 (dalje Ferenc, Fašisti brez krinke), dok. 3, str. 113, 115.

ranjem mladih fašistov in fašistk, volkuljinih sinov in hčera, malih Italijank idr.), prav tako pa tudi prostega časa in kulturnega življenja prebivalcev (dopolavori, sabato fašista).²⁷

Posebej je treba omeniti tri ukrepe:

- obveznost vseh funkcionarjev v vseh javnih uradih, da pozdravljajo po rimsko,
- preučevanje želje, da bi se na vseh področjih usmerjali v našo (tj. italijansko) kulturo,
- v osnovni šoli, je bila določena šestletna namesto sedemletne šolske obveznosti.²⁸

Čeprav niso prišli do realizacije, je treba med zamišljenimi oblikami kolektivnih kazni omeniti tudi načrte za preureditev pokrajine oziroma rešitev vprašanja prebivalstva: preselitve, uničenje ali asimilacija, na izpraznjena območja pa naj bi naselili Italijane. Načrt, poslan notranjemu ministrstvu, govori tudi o omejitvah in osiromašenju kulturnega življenja in univerze, izenačenju srednjih šol z italijanskimi in zamenjavi slovenskih učiteljev v osnovnih šolah z italijanskimi.²⁹ Koreniti posegi so bili izvedeni tudi na področju lokalne samouprave. Visoki komisar je takoj odpravil občinsko samoupravo: razpustil je izvoljene občinske odbore, občinsko upravo so poslej vodili dotedanji župani ali na novo imenovani občinski komisarji. Januarja 1942 je z dekretom določil, da vse župane imenuje sam; ti morajo priseči italijanskemu kralju, za pomoč pa imajo od zgoraj imenovani svet. Za komisarje je ponekod imenoval vodje fašističnih centrov in italijanske učitelje, od decembra 1941 pa so posamezne predloge z obrazložitvami pripravila kar policijska ravnateljstva – kvesture.³⁰

Nekateri od omenjenih ukrepov in dejavnosti so služili zagotavljanju varnosti oboroženih sil in kot taki niso sporni. Nekaj pa je bilo takih, ki so v mednarodnih aktih izrecno ali po vsebini prepovedani, ker prejudicirajo prihodnjo ureditev države (razpustitev strank, strokovnih združenj, sistem in usmeritev vzgoje, zahtevanje prisege novi državi in njeni ureditvi, ki se da razbrati iz obveznega fašističnega pozdrava), drugi pa so v izrecnem nasprotju z vsebino akta (ukaza) o ustanovitvi pokrajine, ki govori o slovenskem pouku v osnovni šoli ter o fakultativnem pouku italijanščine na srednjih in višjih šolah, o dvojezičnosti pa le za uradne odredbe (akte), ne pa za dopise in delovanje uprave. Posebej je treba omeniti določbo o skrajšanju šolske obveznosti za eno leto; vsi ukrepi v celoti so v nasprotju z 2. členom ukaza, ki zagotavlja avtonomni razvoj pokrajine, »upoštevajoč etnične značilnosti prebivalstva, zemljepisno lego ozemlja in posebne krajevne potrebe«. Zadnji omenjeni ukrep pa v primerjavi s prejšnjo ureditvijo

²⁷ Tone Ferenc: Italijanski okupacijski sistem v Ljubljanski pokrajini. V: Ferenc, Fašisti brez krinke (dalje Ferenc, Italijanski okupacijski sistem) str. 58–74.

²⁸ Prav tam, dok. 3, str. 114, dok. 21, str. 154–155.

²⁹ Ferenc, Fašisti brez krinke, dok. 99, str. 422–424.

³⁰ Ferenc, Italijanski okupacijski sistem, str. 49–50.

pomeni pravo kulturno kontrarevolucijo, saj je bila že od Marije Terezije predpisana osemletna šolska obveznost, prav tako tudi po jugoslovanskem zakonu iz leta 1929.

4. Status vojnih ujetnikov

V uvodni opredelitvi veljavnih določb o vojnih ujetnikih se govori tako o namenu ujetništva, o statusu ujetnikov in ravnanju z njimi (varnost, prepoved povračilnih ukrepov, vzdrževanje), kar je predvideno za čas okupacije. Če pa pride do končanja oboroženega spopada in trajne ureditve statusa določenega ozemlja, je treba zagotoviti varno vrnitev oziroma namestitev zajetih ujetnikov na ozemlju po njihovi izbiri in, seveda, prenehanje statusa vojnega ujetnika. V pravni ureditvi Ljubljanske pokrajine, ki se je po nekaj tednih preobrazila v priključeni del Italije, pa je prihajalo do nerazumljivih in celo nesmiselnih obratov, ki so se glede ujetnikov pokazali tako, da se zagotovila glede jasno določenega statusa in pravic, veljavnih za vojaško zasedena ozemlja, v glavnem niso uresničevala, hkrati pa jim tudi ni bilo omogočeno, da zaživijo normalno življenje v stabilni mirnodobni ureditvi.

Na kratko:

- v razglasu poveljstva XI. armadnega zbora (Službeni list Dravske banovine, 33, 23. aprila 1941) je določeno, da se morajo vsi moški, ki so kakor koli zapustili jugoslovansko vojsko in se vrnil domov, staviti na razpolago najbližji okupacijski vojaški oblasti;
- večino jugoslovanskih vojnih ujetnikov slovenske narodnosti so nemške in italijanske vojaške oblasti izpustile do spomladi 1942.³¹ Izpuščanje oziroma prostost teh ujetnikov, ki so bili v ujetniškem taborišču na Reki (tam so bili tudi tisti, ki so jih Nemci vrnil Italiji), pa ni trajalo dolgo: 16. marca 1942 je poveljstvo XI. armadnega zbora poslalo svojim večjim enotam seznane za aretacijo ujetnikov, predvideno za 20. marec. Zajeli so veliko večino tistih s seznamov in jih začeli odvažati v koncentracijsko taborišče Gonars, skupaj 1120 častnikov in podčastnikov. Vendar jih tam niso obravnavali kot vojne ujetnike, temveč kot civilne internirance, ustrežnejše bi bilo reči taboriščnike, v bednih razmerah in brez slehernih zagotovljenih pravic.³² Položaj z ujetniki na ozemlju pod italijansko okupacijo se je torej komaj v kakšni točki ujema z mednarodnimi pravili, v glavnem pa je ostal njihov status nedorečen (posebne izkaznice in občasno javljanje na policiji idr.).
- Posebna obravnava je veljala glede ujetih pripadnikov partizanskih enot (in tudi neoboroženih pripadnikov odporniškega gibanja), ki jim okupator ni priznaval statusa vojnih ujetnikov, čeprav so ustrezali pogojem iz ženevske konvencije; navadno so jih usmrtili, druge pa poslali v koncentracijska ta-

³¹ Ferenc, *Izbrana dela I*, str. 77.

³² Ferenc, *Rab*, str. 11.

borišča.³³ Kazenske določbe, ki se nanašajo na ujete partizane, so v vseh odlokih in ukazih praviloma veljale tudi za njihove podpornike oziroma druge udeležene v spopadih ali prebivalce na lokacijah, kjer so se taki spopadi dogodili.

V splošnem je mogoče ugotoviti, da so bile vojnim ujetnikom kršene vse njihove temeljne pravice in dostojanstvo, tako z zornega kota predpisov, ki so veljali za obdobje vojaške zasedbe, kot glede na obdobje vrnitve v normalno življenje po formalni priključitvi dela ozemlja drugi državi.

5. Status pripadnikov milic (rezervistov) in prostovoljskih enot (partizanov)

Ta status je bil, kot smo omenili, načelno urejen s Haaškim pravilnikom (1899, 1907), vendar je po mnenju nekaterih teoretikov in tudi šol (zlasti pruske pravne šole, ki je s svojim vplivom segala tudi v obdobje tretjega rajha) kljub zadoščanju omenjenim štirim pogojem (odgovorno poveljstvo, znak, odkrito nošenje orožja, vodenje operacij v skladu z zakoni vojne) bilo vprašljivo njihovo delovanje na okupiranem ozemlju, čeprav se v pravilniku o tem ne govori izrecno. Nemci so v vojni v glavnem zanikali tak status partizanov (gverilcev) in so z zajetimi izredno kruto ravnali in jih praviloma pobijali,³⁴ italijanska vojska pa jih je pri tem pretežno posnemala. Tako je v Mussolinijevem odloku z dne 7. oktobra 1941, ki se nanaša na priključena ozemlja, določena smrtna kazen za napade na enotnost, neodvisnost in celovitost države, napade na njeno varnost ter prevratniške združbe, brez opredelitve storilcev in podrobne razčlenbe vsebine teh kaznivih dejanj.³⁵ Na tej podlagi je začelo novembra z delom vojaško vojno sodišče v Ljubljani; 6. decembra je bila pred njim izrečena prva obsodba partizanskega poveljnika. Med vsemi na smrt obsojenimi pred tem sodiščem je bila polovica borcev NOB, samo v obdobju, ki ga obravnavamo, jih je bilo osemdeset.³⁶

6. Kulturna dediščina

Italijanski okupatorji so kaj kmalu po zasedbi Ljubljane zahtevali odstranitev spomenika kralju Petru I. Karađorđeviću pred magistratom in kralju Aleksandru I. Karađorđeviću v parku Zvezda ter spominskega obeležja na njegov atentat, postavljenega pred meščansko šolo na Viču. Od župana Ljubljane Adlešiča so zahtevali, da občinski svet sprejme odloke o tem brez izrecnega sklicevanja na omenjeni diktat. Pozneje je visoki komisar Grazioli, ki je nenapovedano prišel na sejo občinskega sveta v začetku julija 1941, postavil rok enega meseca za odstranitev spomenikov, lahko tudi s premostitvijo v muzej. Ko je čas potekel, je komisariat naročil italijanskemu podjetju, da opravi to delo s pomočjo vojske. Spo-

³³ Damijan Guštin: Vojni ujetnik. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 14. Ljubljana 2000, str. 329.

³⁴ Savin Jogan: Mednarodno vojno/humanitarno pravo. Ljubljana 1997, str. 50.

³⁵ Ferenc, »Ubija se premalo«, str. 37–39.

³⁶ Tone Ferenc: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, knj. III. Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav. Ljubljana 2009, str. 194–197.

menik kralju Aleksandru so najprej ogradili in za ograjo prežagali bronasti kip ter ga prekucnili, da se je razbil. Nato so ga razbili na kose, v treh naslednjih nočeh pa minirali podstavek. Spomenik kralju Petru iz podpeškega marmorja so razbili in pozneje preganjali ljudi, ki so želeli vzeti kak kamen za spomin.³⁷ Grazioli je sicer na tretji seji konzulte (3. 7. 1941) omenil, da nima prebivalstvo Ljubljane ničesar skupnega s spomeniki kraljema Petru in Aleksandru, niti s srbsko kulturo in da bodo zato odstranjeni – tudi zato, ker se je Jugoslavija izneverila trojnemu paktu ter izzvala vojno proti silam osi. Visoki komisar je na seji še poudaril, da kipa ne bosta uničena, temveč se bosta shranila v Narodnem muzeju kot umetniški deli.³⁸ Makso Šnuderl v svojem dnevniku omenja tako široko zgražanje, številne napise zoper Italijane in poškodovanje javne infrastrukture kot proteste zoper ravnanje okupatorja.³⁹

7. Okupacija: aneksija

Ne glede na konkretni položaj v zvezi z zasedbo slovenskega (in drugega ozemlja takratne jugoslovanske države), je treba najprej upoštevati dejstvo, da pristojnost (jugoslovanske) vlade nad tem ozemljem ni prenehala, saj se je ta le umaknila na ozemlje zavezniških držav in ohranila ter vzdrževala odnose z večjim številom držav, ki so si vzajemno priznavale suverenost; na ozemlje zavezniških držav (na Bližnji vzhod in v Kanado) se je premestilo tudi več enot in poveljstev jugoslovanskega vojaškega letalstva, mornarice in pehote (primerjaj izjavo 4. kraljeve vlade maja 1941 in zapisnik jugoslovansko britanskega sestanka 30. 6. 1941).⁴⁰ V nobenem primeru torej ni mogoče govoriti niti o debelaciji, prav tako pa ni prišlo do končanja sovražnosti z mirovno pogodbo.

Lojze Ude je že leta 1943 na zborovanju slovenskih pravnikov poudarjal, da enostranski akt aneksije ni le v nasprotju z mednarodnim pravom, temveč tudi zoper temeljne norme spoštovanja svobode in pravice do samoodločbe.⁴¹ Poznejši ukaz italijanskega kralja o veljavnosti odredb v Ljubljanski pokrajini (Službeni list za ljubljansko pokajino, 10. junija 1941, 47) določa, da ostanejo v veljavi tiste odredbe, ki so jih dotlej izdale zasedbene oblasti, v veljavnost drugih zakonov na tem ozemlju pa se ne spušča. Aprila 1942 pa so bili objavljeni še nekateri temeljni akti italijanske kraljevine (Ustava iz leta 1848, zakon o razglašanju in objavljanju zakonov, sicer pa še snop zakonov, ki se nanašajo na statut fašistične stranke, idr. (Službeni list za ljubljansko pokrajino, 34, 29. april 1942). V vmesnem obdobju je bilo izdanih še nekaj zakonov, ki uvajajo posamezna kazniva dejanja, dodatno

³⁷ Arhiv Republike Slovenije, Osebna zbirka Izidorja Cankarja (AS 1660), fasc. VI, str. 726–736.

³⁸ Ferenc, Gospod visoki komisar, str. 104–107.

³⁹ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941–1945, knj. 1: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 131–132.

⁴⁰ Bogdan Krizman: Jugoslovanske vlade v izbeglištvu 1941–1943. Zagreb 1981, str. 117, 118, 158, 159.

⁴¹ Lojze Ude: Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941–1944. Ljubljana 1994, str. 117.

k veljavnim domačim na področju kazenske zakonodaje (v razmerju do oboroženih sil ipd.).

Gre skratka za kombinacijo med režimom zakonodaje, ki se uporablja na zasedenih območjih, in stabilno zakonodajno ureditvijo mirnodobne države. Razlike torej niso velike, razen ene same: trajne spremembe statusa dela države in nje-gove priključitve drugi, tuji, v tistem trenutku tudi sovražni državi ter agresorski.

Primerjava dejavnosti in posameznih ravnanj ter aktov bana, Narodnega sveta oziroma njegovega predsednika in članov konzulte z vsebino mednarodnih pogodb oziroma z dejanskim stanom nekaterih določb veljavnih zakonov

1. Omenjena je že bila groba kršitev mednarodnega prava pri napadu Nemčije in Italije na jugoslovansko državo in slovensko ozemlje brez vojne napovedi. Seveda je hkrati tudi popolnoma razumljivo, da takratno začasno vodstvo (Narodni svet) na to prakso ni moglo vplivati.

Vendar se postavlja vprašanje, ali ne bi bilo z vidika temeljne nacionalne samozavesti in ponosa modro, da bi se ob raznih priložnostih stikov z obema okupatorjema (zlasti pa s predstavniki italijanske države, ker so bili ti pogostejši in bolj intenzivni) to vodstvo vsaj vzdržalo pretiranih izrazov hvaležnosti, kot je npr. prošnja Marka Natlačenega ob obisku tajnika fašistične organizacije Graziolija pri njem (14. aprila), da sporoči dučeju vdan pozdrav v njegovem imenu in imenu prebivalstva pokrajine, ali zahvala vsega prebivalstva zasedenih krajev Italijanom »za blagohotnost ob njihovi zasedbi pokrajine«, ki jo preberemo v vdanostni izjavi štirih uglednih slovenskih predstavnikov dučeju v imenu slovenskega naroda 18. aprila 1941 (Slovenec, 16. in 19. aprila 1941).

2. Oboroženi odpor civilistov (zbiranje prostovoljcev)

V okviru naše teme nas zanima predvsem, kako se je na opisano široko pripravljenost predvsem mladih in na samo prostovoljsko gibanje, deloma organizirano, deloma povsem spontano, odzvalo takratno slovensko vodstvo.

Prvo dejanje na tem, takrat razgretem polju aktivnost številnih organizacij in združenj, se je zgodilo že pri oblikovanju Narodnega sveta, 6. aprila, ko so navzoči na seji zavrnili zahtevo KPS za vključitev v ta organ. Utemeljitev je bila, da naj bi »Narodni svet sestavljali samo zastopniki organiziranih in priznanih političnih strank«. ⁴² Dejansko pa je bila izmed vseh sodelujočih strank formalnopravno v skladu z oktroirano ustavo iz leta 1931 le Jugoslovanska nacionalna stranka. Pravi razlog zavrnitve je bil povezan z obrambno usmerjenostjo komunistov, ki so si prizadevali, da bi o obrambni aktivnosti ob agresiji zavzeli v svetu enotno stališče. ⁴³

⁴² Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1 (dalje Natlačen o svojem delovanju), str. 123.

⁴³ Godeša, Čas odločitev, str. 193–194.

V poznejšem razglasu bana in Narodnega sveta za Slovenijo z dne 10. aprila (še isto dopoldne objavljenega v letakih in po radiu, pozneje pa v tisku) je govor o tem, da bi bil v tistem trenutku največji greh nad narodom, če bi civilni ljudje uporabljali orožje proti tuji vojaški sili ali če bi kakor koli drugače sovražno nastopili v tej smeri (Slovenec, 12. aprila 1941). Če bi morda ob domačih enotah, ki so se po svojih močeh upirale prodirajočemu sovražniku oziroma se ponekod že umikale, ljudje v tej negotovosti nemočno čakali, kaj se bo zgodilo, bi verjetno bil tak poziv k ohranjanju reda in miru ter na tradicionalno disciplino, ki se tudi omenjajo v razglasu, na mestu. Ker pa se je ob razpadajoči vojski že začelo in razvilo široko prostovoljsko gibanje, bi to dejstvo svet moral zaznati in ga po svoje celo opogumiti. Upora zaskrbljenih prebivalcev, ki jim gre v takih odločilnih trenutkih za usodo domovine in so pripravljeni za to tudi tvegati, seveda ni mogoče umestiti v »motenje reda in miru«.

Že dan prej pa je Natlačen v funkciji bana zavrnil zahtevo za izpustitev zaprtih protifašističnih borcev, ki so se prostovoljno javili v vojsko. Podobne zahteve so postavljali zbrani prostovoljci v Novem mestu, vendar so jih iz zapore izpustili šele v soboto, 12. aprila popoldan, ko so v mestu že pred prihodom nemških izvidnic prevzeli oblast kulturbundovci.⁴⁴

3. Kolektivne kazni nad civilisti in status ter pogoji za življenje prebivalcev sploh

Tudi v tem primeru nas zanima odnos naših predstavnikov v konzultu do opisanih, nedvomno grobih in izjemno množičnih kazni oziroma povračilnih ukrepov. Ob prvih, posamičnih ukrepih te vrste na sejah sosveta v glavnem ni bilo razprave, se je pa odnos članov spremenil pozneje, ko sta se povečala tako obseg kot ostrina delovanja italijanskih oblasti. To kaže pismo, ki so ga člani sosveta poslali Grazioliju 25. avgusta 1941; v njem opozarjajo na povečano število aretacij in zapiranja nedolžnih zaradi suma komunizma, kar je tudi v nasprotju z zakonom in celo kaznivo. Ostrejši ton je ta kritičnost dobila v odstopu Marka Natlačena in Ivana Puclja, 10. septembra 1941, potrebne poudarke pa v obrazložitvi njune ostavke. Pucelj govori o tem, da se nedolžni vlačijo po zaporih, o nesmiselnih aretacijah uglednih kulturnih delavcev, držanju ljudi po zaporih brez sodbe itd. V javnosti želi izbrisati vsako sled čeprav samo videza odgovornosti. Natlačen opozarja na navedbe v skupnem pismu, posebej pa na incident na železniški progi pri Radohovi vasi, kjer je bilo aretiranih več kot 100 oseb, na 250 aretiranih iz okolice Črnomlja brez utemeljenega suma ter na podobne policijske metode tudi drugod na območju pokrajine. Žal iz dosegljivih virov ni mogoče dobiti vpogleda v prejšnja vprašanja, predloge in opozorila (ustna in pisna), o katerih govori zlasti Pucelj v obrazložitvi svoje ostavke.⁴⁵

Ta ugotovitev velja, enako kot za kolektivne kazni, tudi v primerih drugih

⁴⁴ Franček Saje: Belogardizem. Mengeš 2008 (dalje Saje, Belogardizem), str. 34.

⁴⁵ Ferenc, Gospod visoki komisar, str. 144–154.

ukrepov, omenjenih v prejšnjem poglavju (razpustitev strank, strokovnih združenj, sistem in usmeritev vzgoje, zahtevanje prisege novi državi in njeni ureditvi, dvojezičnost v javni upravi, skrajšanje šolske obveznosti, ukinjanje lokalne samouprave).

4. Vojni ujetniki

Ker je šlo za ljudi, ki so ob napovedih in pričakovanjih o neskončno dolgi prihodnosti fašističnega in nacističnega sistema vsaj s poklicne strani ne le padli v trenutne nemogoče razmere, temveč izgubili tudi vsakršno poklicno perspektivo in možnost osebnega preživetja in razvoja, je vsaj čudno, če niti v pokrajinskem sosvetu niti v številnih izjavah in načrtih takratnega slovenskega strankarskega vodstva tega problema niso zaznali niti ovrednotili ali poskušali vplivati na njegovo učinkovito razrešitev.

Člani konzulte niso storili ničesar za normalizacijo njih življenjskih razmer, predvsem zaposlitve, čeprav je očitno, da je šlo za posebej ranljivo skupino, ki vsaj glede poklicnega dela in perspektive ni imela niti približno ustreznih in z drugimi skupinami primerljivih pogojev.

5. Status dobrovoljcev (partizanov)

Čeprav je bil odnos Natlačenovega kroga (njega kot bana, Narodnega sveta in članov konzulte) do vseh oblik odpora zoper okupatorja in posebej do partizanov kot pripadnikov oboroženih enot in nosilcev tega odpora ves čas od prodora italijanske vojske na slovensko ozemlje (prostovoljci!) dokaj jasen in dosledno nasproten, se znotraj tega kroga vendar niso izrecno opredeljevali do statusa teh pripadnikov. Pravzaprav je do takega opredeljevanja prišlo le v enem primeru, na že omenjenem posvetovanju pri ljubljanskem škofu, 12. septembra 1942, ki so mu v naslednjih dneh sledili še številni sestanki operativne narave.⁴⁶ Na posvetu je na pripombo Pirkmajerja, da lahko Italijani po mednarodnem pravu od prebivalcev pokrajine terjajo lojalnost, nikakor pa ta ne zahteva vključevanja v boj proti gverili, Natlačen menil, da to, kar je v gozdovih, ni gverila in ni vojska, ker ne priznava niti jugoslovanske države niti kralja.⁴⁷ Kot edini pravnik v tej združbi je s to pravno kvalifikacijo gotovo želel do konca odpraviti kakršne koli nejasnosti; vendar ta kvalifikacija v bistveni meri odstopa od določb Haaške konvencije, saj ta ne govori o tem, da morajo take enote priznavati določeno vlado ali suverena. Ni odveč dodati, da je prav v tistem času prišla v javnost knjiga Ivana Tomšiča o vojnem in nevtralnostnem pravu, v kateri avtor ugotavlja, da so dobrovoljske enote lahko organizirane neodvisno od redne vojske, vendar jih mora voditi odgovorna oseba; zanje sicer veljajo še trije pogoji, ki smo jih omenjali v uvodnem delu.⁴⁸

⁴⁶ Saje, Belogardizem, str. 465–66.

⁴⁷ France Koblar: Moj obračun. Ljubljana 1976, str. 174.

⁴⁸ Tomšič, Vojno pravo, str. 44, 45.

6. Kulturna dediščina

Med 3. in 4. sejo konzulte je konec julija 1941 prišlo v Ljubljani v nasprotju z napovedano premestitvijo v muzej do porušitve in razbitja spomenikov obeh jugoslovanskih/srbskih kraljev, kar je izzvalo številne proteste prebivalcev. Vendar pa ni podatkov o tem, da bi člani konzulte na naslednji, 4. seji dne 9. avgusta 1941 (do porušitve spomenikov je prišlo konec julija) bodisi posebej protestirali zoper to barbarsko uničenje zgodovinskih spomenikov in hkrati umetniških del, ki za odstranitev/premestitev spomenikov nikakor ni bila nujna, bodisi vsaj postavili vprašanje o tem.

Na že omenjeni 3. seji konzulte (3. julija), na kateri so bili člani informirani o predvideni odstranitvi spomenikov kralju Petru in Aleksandru, pa je Natlačen opozoril na kršitev predpisov v zvezi z drugim delom kulturne dediščine, zaplenbo številnih knjig v knjižnici Delavske zbornice, ki jih je izločila posebna delovna skupina komisariata. Vendar ga pri tem ni zanimala usoda zaplenjenih knjig (v tej in drugih omenjenih knjižnicah) kot pogoja za izobraževalno in kulturno življenje, temveč le tisti fond, ki se je nanašal na »pobijanje komunizma« in je bil zato po njegovem posebej pomemben za odločno politiko v tej smeri.⁴⁹

7. Okupacija: aneksija

O bistveni razliki med obema institutoma mednarodnega prava je bil govor v prejšnjem poglavju. Na tem mestu je treba poudariti ne le to, da člani konzulte niso izrazili nikakršne kritike protipravne priključitve Ljubljanske pokrajine Italiji, temveč so bili nosilci vseh aktivnosti in ravnanj na slovenski strani in so ne le sprejeli ta akt (kraljevi ukaz) o priključitvi na znanje, temveč so se (skupaj z župani 105 slovenskih občin, na čelu z ljubljanskim županom in z ljubljanskim škofom) v imenu vseh prebivalcev pokrajine večkrat neskončno prijazno zahvaljevali, izražajoč »svoje veselje in ponos, ker so bili Slovenci priključeni Kraljevini Italiji«; zahvala je bila izrečena tudi za »plemenite in posebne ukrepe«, uvedene za ozemlje pokrajine, kar vse naj bi pričalo, s »kako vzvišenim pojmovanjem rimske pravičnosti ume Fašistična Italija vladati narode, ki so pod njenim varstvom«.⁵⁰

8. V razmerju do takrat veljavne zakonodaje pogledjmo najprej elemente dejanj, ki se nanašajo na to, da bi se država ali njen del protipravno spojila s tujo državo ali da bi se njen del izločil iz celote in postal samostojna država (čl. 94/4 KZ). Pogledjmo si najprej načrtno prizadevanje za to, da bi slovensko ozemlje vojaško zasedel v celoti najprej eden od agresorjev; ko se to ni posrečilo, pa drugi.

a) Gre najprej za opisane poskuse pogajanj z nemškim poveljstvom in poskuse povezave z nemško vlado za pogovor o usodi slovenskega ozemlja in o civil-

⁴⁹ Ferenc, Gospod visoki komisar, str. 107.

⁵⁰ Božo Repe: Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem, Ljubljana 1988, str. 26.

ni upravi na tem ozemlju. Oglejmo si najprej razmerje med Narodnim svetom in nemškimi predstavniki na ozemlju zasedene Štajerske. Nedvomno je pri teh prizadevanjih šlo za pričakovanja in zavzemanje Narodnega sveta za to, da bi celotno slovensko ozemlje v Jugoslaviji zasedel nemški okupator, ga postavil pod svoje varstvo in na njem zagotovil kolikor toliko avtonomno slovensko oblast; morda je bila zgled za to takratna Slovaška.⁵¹

Neposredno pred poskusom vzpostavljanja stikov s kompetentnimi pogajalci na nemški strani je treba omeniti pogovore Natlačena in drugih predstavnikov Narodnega sveta z generaloma kraljeve vojske Jugoslavije (Pandurovičem in Lavadinovičem) v Zagradcu 10. aprila 1941. Natlačen je na teh pogovorih vztrajal, da se vojaške enote na ozemlju Slovenije podredijo Narodnemu svetu, general, ki bi prevzel vodstvo nad njimi, pa bi se moral po najkrajši poti povezati z nemško vojsko in skleniti premirje. Slovensko ozemlje naj bi ostalo celota, uprava pa čim bolj v slovenskih rokah. Dr. Marjan Zajec, štabni kurir v diviziji generala Panduroviča, je o pogovoru z delegacijo Narodnega sveta zapisal v svoj dnevnik, da so mu povedali, da so prišli generaloma sporočit predlog, da se Slovenija razglasi za samostojno državo, ki naj pristopi k trojnemu paktu.⁵²

Poskus vzpostavitve stikov z nemško vojsko je sledil naslednji dan (11. aprila): znano je, da se je Natlačen po neuspešnih poskusih vzpostavljanja stikov z nemškimi oblastmi prek zagrebškega poveljstva ter prek Velenja končno s posredovanjem funkcionarjev ljubljanskega Kulturbunda povezal z nemškim vojaškim poveljstvom v Celju in potem v spremstvu treh dveh članov Narodnega sveta odpotoval tja in se srečal z nemškim oficirjem za zvezo in generalom Lanzem. Deputacija naj bi – kot izhaja iz Natlačenovega poročila Kreku v London – Nemcem predlagala, da ustavijo sovražnosti na Slovenskem ter da slovenski častniki in vojaki ne gredo v nemško ujetništvo, hkrati pa prosila, da jih poveljstvo zveže z nemško vlado za pogovore o usodi slovenskega ozemlja in civilne uprave. Te zveze pa niso dobili, ker nemški general ni imel vladnega pooblastila za take pogovore. Očitno je bila v tej prošnji skrita tudi želja (ki pa Kreku ni bila omenjena), da bi v stiku z nemško vlado tej predlagali, da kot glavna sila osi sprejme »samostojno« Slovenijo kot podpisnico trojne pogodbe.⁵³

b) Z vidika dolgoročno opredeljene usode slovenskega naroda kažejo podobno naivnost tudi poznejši stiki in pogovori Natlačena ter predstavnikov Narodnega sveta s predstavniki italijanske države.

Z vsebino določbe obravnavanega kaznivega dejanja so na eni strani primerljive že omenjane izjave in dejanja, ki so vzela na znanje ali celo izrecno odobraval ali izražala hvaležnost naroda za priključitev dela našega ozemlja k tuji

⁵¹ Ferenc, Izbrana dela, I, str. 274.

⁵² Saje, Belogardizem, str. 35.

⁵³ Dušan Biber: Nacizem in nemška manjšina v Sloveniji. V: Odpor 1941 : zbornik s posveta ob 60. letnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana 2001, str. 47; Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. 1. Ljubljana 1960, str. 50–51.

državi, ki si je to ozemlje najprej prisvojila kot agresor (prim. zlasti navedeno spomenico dučanju ob priključitvi 3. maja 1941).

Na drugi strani je treba opozoriti na zavestno zakrivanje oči pred dejstvi o realnih stikih med Slovenci in Italijani v nedavni in starejši preteklosti, ki takrat niso bila presežena. Nasprotno, z zaostrovanjem represivnih in drugih ukrepov italijanskih oblasti so z vsakim dnem postajala bolj očitna. S pogostim klečeplaznim izražanjem trajne hvaležnosti okupatorju kot da politični akterji na slovenski strani niso poznali italijanskih načrtov in prakse, ki so vodili do umiranja Slovencev in slovenske kulture na Primorskem. Razlika je bila seveda v tem, da po propadu poskusov pogajanj z Nemci ni bilo mogoče vplivati na izbiro Italijanov kot okupatorja, preveliko dvorjenje in hvaležnost ter obljube lojalnosti in pričakovanje blagohotnosti v tistih trenutkih pa so bili po vsej verjetnosti pretirani.

Velika neučakanost, priklanjanje in podložnost so se pokazali že takoj v začetku, ob prodoru italijanske vojske do Ljubljane in že pred podpisom kapitulacije jugoslovanske kraljeve vojske (18. aprila 1941), ko je župan simbolno izročil mestne ključe generalu Romeru in je bila na gradu izobešena bela zastava Natlačen je skupaj z županom Adlešičem 13. aprila obiskal na italijanskem takrat vojaškem poveljstvu Emilia Graziolija, takrat še tajnika fašistične stranke (za civilnega komisarja je bil imenovan šele 17. aprila). Naslednji dan je Grazioli vrnil obisk Natlačenu; ta je znova zagotovil lojalnost prebivalstva okupatorju (Slovenec, 16. aprila). Po primopredaji oblasti med banom in Graziolijem (18. aprila) so predstavniki vseh meščanskih strank pripravili deklaracijo za Mussolinija, v kateri se ponovno zahvaljujejo za okupacijo slovenskega ozemlja ter za obzirno in korektno ravnanje vojske in oblasti do prebivalstva, hkrati s prošnjo za to, da bi bila Slovenija ohranjena kot celota in bi kot taka prešla pod novi režim in se »politično ter gospodarsko uspešno naslonila na italijansko kraljevino«. ⁵⁴ Za celovito okupacijo slovenskega ozemlja s strani Italijanov se je Natlačen zavzel tudi ob obisku zunanjega ministra Ciana 25. aprila, posebej pa je taka želja Slovencev poudarjena tudi v že omenjeni deklaraciji Natlačena, Gosarja, Adlešiča in Puclja, naslovljeni na Mussolinija 18. aprila: Slovenija naj bi ostala nerazdeljena in bi naj kot celota prišla pod novi režim. ⁵⁵

V obeh smereh prizadevanj gre za stik s sovražnima državama in za poskuse oblikovanja novega, bistveno drugačnega statusa našega ozemlja. Razmislek na strani slovenskih politikov, češ saj gre za začasno ureditev, pozneje nas bodo že zavezniki rešili, je prazen, saj druga stran gradi vsaj stoletni imperij. V pogovoru Ciana in Ribbentropa je tako slednji govoril o tem, da bo Hitlerjev novi red v Evropi zagotavljal mir za tisoč let, in sta se šele na pripombo Ciana zedinila, da bo tako vsaj sto let. ⁵⁶

⁵⁴ Dokumentacija o nasprotnikih NOB. – Osebni arhiv Borisa Mlakarja, mapa I; Saje, Belogardizem, str. 42.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Dnevnik grofa Ciana. Zagreb 1948, str. 274.

Če pogledamo ta prizadevanja in ravnanja v luči takrat veljavne kazenske zakonodaje, je mogoče brez težav v njih zaznati prvine kaznivega dejanja, določenega v četrtem odst. 94. čl. KZ Kraljevine Jugoslavije, ki govori o tem, da se kaznuje, kdor započne dejanje, ki meri na to, da bi se država ali njen del spojil s tujo državo oz. da bi se njen del izločil iz celote in postal samostalna [samostojna] država. V KZ se dodatno opredeljuje, da za omenjeno kaznivo dejanje tudi ni potrebno, da bi tuja vlada oziroma njeni zaupniki takšno iskanje sprejeli.⁵⁷ Seveda se na omenjeni poti Natlačena in še nekaj članov Narodnega sveta v Celje niso povsem iznenada domislili take celovite rešitve za slovenski narod v takratni hudi nesreči in stiski. Tako npr. iz poročila odpravnika poslov nemškega veleposlaništva v Beogradu dne 5. aprila 1941 izhaja, da sta se tega dne voditelja SLS Kulovec in Krek oglasila pri slovaškem poslaniku in ga prosila, da sporoči nemški strani njun predlog o tem, da bi z nemško pomočjo dosegli bodisi ustanovitev samostojne Slovenije, bodisi oblikovanje skupne države s Hrvati.⁵⁸ V primeru poznejše Natlačenove nameravane ponudbe o ustanovitvi nove države in njeni pridružitvi trojnemu paktu pa v primeru Nemčije nedvomno ni šlo le za tujo, temveč za sovražno državo, ki je le nekaj dni pred tem nenapovedano in grobo napadla Jugoslavijo skupaj z drugimi članicami sil osi.

9. Drugo od omenjenih kaznivih dejanj se nanaša na pripravljanje *veleizdaje* ali izdajstva države, osredinja pa se na vzpostavljanje stikov z vlado tuje države ali njenimi zaupniki ali zlorabo službene oblasti zaradi storitve kaznivih dejanj iz predhodnih členov (vključen je tudi omenjeni 94. čl.). V tem dejanju se posebej inkriminira tudi zbiranje ali urjenje ljudi, preskrbovanje, pripravljanje ali razdeljevanje orožja, streliva ali denarja, seveda povezano z vzpostavljanjem stikov z vlado tuje države ali njenimi zaupniki oziroma prizadevanji, da bi se država ali njen del protipravno spojila s tujo državo (oziroma v tem obdobju, po protipravni priključitvi Ljubljanske pokrajine – utrjevanje te spojitve in njena legitimacija) ali da bi se njen del izločil iz celote in postal samostojna država, kar je posebej poudarjeno med prvinami prvega omenjenega kaznivega dejanja.

Sredstva za tako dejanje po že omenjem tolmaču h KZ⁵⁹ vključujejo iskanje stikov s katero koli tujo državo ali neposredno ali posredno po njenih zaupnikih (97/1. čl. KZ).

V prejšnji točki so obravnavani pomembnejši stiki z vojaškimi oblastmi in civilnimi predstavniki obeh okupacijskih držav, Nemčije in Italije.

a) Poleg naštetih stikov in poskusov vzpostavljanja stikov s posredovanjem drugih posameznikov in funkcionarjev na tem mestu omenjamo odgovor Natlačenu in Narodnemu svetu, da predstavnik nemškega ministrstva za zunanje

⁵⁷ Metod Dolenc: Sistem celokupnega kazenskega prava Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1934, str. 350.

⁵⁸ Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu : slovenski zbornik 2007. Ljubljana 2007, str. 348–349.

⁵⁹ Metod Dolenc: Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1929, str. 193.

zadeve ne vidi možnosti, da bi se mogel sestati (in pogajati) s predsednikom slovenskega Narodnega sveta. Kljub temu odklonilnemu stališču je Natlačen še nekajkrat s pomočjo različnih zvez poskušal vzpostaviti stik z Nemci, vendar brez uspeha; deputacija je ugotovila, »da smo odbiti in da Nemci nasploh odklanjajo kakršne koli razgovore z nami«.⁶⁰

Za območje in obdobje, ki ju obravnavamo, je razmerje med Narodnim svetom in vodilnimi strankarskimi politiki na eni ter italijanskimi oblastmi na drugi strani seveda mnogo bolj razčlenjeno in – razen morda v samem začetnem obdobju okupacije – tudi z bistveno pomembnejšim vplivom na status in razmere prebivalstva. Zaradi pogostnosti teh stikov obravnavamo smo pomembnejše in značilnejše.

Podobno kot v razmerju do nemške strani so bili tudi prvi stiki slovenskih strankarskih prvakov z italijanskimi oblastmi vzpostavljeni že v času prodiranja vojaških enot na slovensko ozemlje: srečanje generala Romera z ljubljanskim županom dr. Adlešičem na Viču s simbolno izročitvijo mestnih ključev (11. aprila); primopredaja poslov med Natlačenom in Graziolijem 18. aprila; obisk predstavnikov vseh meščanskih strank pri Grazioliju in izročitev posebnega pisma (deklaracije) za Mussolinija istega dne (podpisali so ga Natlačen, Gosar, Adlešič in Pucelj); odgovor Mussolinija 21. aprila; svetovana in pripravljena posebna адреса politične elite za dučerja ob razglasitvi ukaza, s katerim je bilo slovensko ozemlje priključeno Italiji; Natlačenov nagovor Mussoliniju ob sprejemu visokega komisarja Ljubljanske pokrajine in članov konzulte pri njem 8. junija 1941 idr. Omeniti velja še številne obiske italijanskih ministrov in funkcionarjev fašistične stranke, kulturnih delavcev idr. v novi italijanski pokrajini.

b) Poglavitna dejavnost Natlačena in njegovega kroga tudi po njegovem izstopu iz konzulte, ko se je začasno umaknil očem javnosti, ni prenehala: kot voditelj SLS v ilegali je skupaj s predstavniki drugih strank sodeloval pri oblikovanju slovenskega nacionalnega programa, od februarja 1942 pri ustanavljanju Slovenske zaveze in pozneje tudi pri nastajanju oboroženih vaških straž oz. MVAC; v tem smislu je maja 1942 predložil italijanskim oblastem posebno spomenico. Kot neformalnega voditelja slovenskega protirevolucionarnega tabora ga je oktobra 1942 likvidiral VOS OF.⁶¹ V tem delu nas zanimajo predvsem njegove aktivnosti pri nastajanju oboroženih enot in njihovo povezovanje z italijansko vojsko, kar je mogoče povezati s »preskrbovanjem, pripravljanjem ali razdeljevanjem orožja, streliva ali denarja«; v tem okviru so to elementi obravnavanega kaznivega dejanja (97./1 čl.).

V Ljubljani se je že septembra 1941 začela snovati združena slovenska protirevolucija,⁶² do pomladi 1942 pa se je do konca izoblikoval t. i. protikomunistični tabor. Mikuž navaja,⁶³ da so se kmalu po novem letu 1942 začeli v ljubljan-

⁶⁰ Natlačen o svojem delovanju, str. 134.

⁶¹ Boris Mlakar: Marko Natlačen. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 7. Ljubljana 1993, str. 344.

⁶² Mikuž, Pregled NOB I, str. 304.

⁶³ Metod Mikuž: Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta. V: Novi svet, 1946, str. 405.

skem škofijskem dvorcu sestanki, ki se jih je poleg škofa, Ehrlicha in Natlačena udeleževal tudi krog italijanskih oficirjev. Svoje organizacijsko jedro je tabor dobil maja 1942 v Slovenski zavezi za narodno osvoboditev, ki je še istega meseca ustanovila prve ilegalne oborožene oddelke. Poleti istega leta se je odločila podpreti organizacijo protirevolucionarnih vaških straž. Zaradi svoje šibkosti so se ti oddelki sčasoma podredili italijanskemu okupatorju in postali del njegovega okupacijskega sistema kot MVAC. Kmalu je prišlo do podobnih prizadevanj na obeh straneh: prve dni junija 1942 sta Robotti in Rupnik predstavila poveljstvu XI. armadnega korpusa načrt za uničenje partizanskih aktivnosti. Dvanajstega junija je bila na vrhovnem poveljstvu Supersloda sprejeta odločitev o neposredni povezavi italijanskih poveljstev in prizadevanj na slovenski strani. Pot je bila odprta.⁶⁴

Celovita podoba pomena, vloge in delovanja prostovoljnih protikomunističnih enot je razvidna iz določbe 142 okrožnice višjega poveljstva oboroženih sil Slovenija-Dalmacija (prej druga armada) 3/C z dne 1. marca 1942: Enote MVAC so rekrutirane, ustanovljene, oblikovane, oborožene, opremljene po posebnih pravilih. So v celoti in stalno odvisne od italijanskega poveljstva.⁶⁵ Do septembra 1942 je bilo v teh enotah približno 4 tisoč pripadnikov. V diviziji Isonzo sta bila npr. dva bataljona in tri samostojne čete MVAC s skupno 1308 vojakov, v diviziji Cacciatore delle Alpi 1658 vojakov v 9 četah, v enoti Črnih srajc XXI. Aprile 1942 796 pripadnikov v osmih četah itd.⁶⁶ Značilna je ocena obveščevalnega oddelka II. armade, da se te enote, ki jih »dobro vodijo naši častniki in zanesljivi ljudje iz bivše jugoslovanske vojske /.../ hrabro bojujejo proti partizanom z ramo ob rami z našimi četami.«⁶⁷ Vojaške enote, ki jih okupator oborožuje in oskrbuje, ki jim poveljuje, so del okupatorjeve države in njegove (nezakonite) suverenosti.⁶⁸

Kakšna je bila v teh dogajanjih neposredna vloga Natlačena?

Dr. Marko Natlačen in dr. Albert Kramer sta imela glavno besedo v Slovenski zavezi.⁶⁹

V tem času je imel Natlačen številne stike z vodjo slovenskega četniškega gibanja, majorjem Karlom Novakom, ohranil je stike z visokim komisarjem in fašistično stranko, z generalom Robottijem, tudi s predstavniki nemške vojske na Gorenjskem.⁷⁰ V komunikeju VOS ob njegovi smrti⁷¹ se poleg omenjenih obiskov omenja, da se je v njegovi hiši redno tedensko sestajalo vodstvo bele garde (Novak, Stare, Remc, Avsenek idr.), precej pogosto pa tudi vodstvo »Bele garde«

⁶⁴ Marco Cuzzi: *L'occupazione italiana della Slovenia : (1941–1943)*. Roma 1998 (dalje Cuzzi, *L'Occupazione*), str. 80–85.

⁶⁵ Prav tam, str. 92.

⁶⁶ Prav tam, str. 95–98.

⁶⁷ Navedeno po Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem : 1941–1945*, knj. 1: *Država v državi*. Ljubljana 1987, str. 530.

⁶⁸ Janko Pleterski: *Senca Ajdovskega gradca*. Ljubljana 1993, str. 26.

⁶⁹ Saje, *Belogardizem*, str. 197.

⁷⁰ Cuzzi, *L'Occupazione*, str. 80–85.

⁷¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 3. Ljubljana 1966, dok. 147, str. 369.

za mladino (Časar, Hribar, Jereb, Kuk, Žebot in Natlačenov sin Marko); omenjajo se obiski poveljnika Slovenske legije Smersuja, obveščevalnih in drugih visokih italijanskih oficirjev. Tako naj bi stal na čelu tudi vsem vojaškim pripravam za organizacijo oboroženih enot BG v pokrajini, čeprav se seveda postavlja vprašanje, ali niso bile morda te ocene o obsegu in strukturi obiskov zaradi večje odmevnosti nekoliko pretirane. Po Cuzziju se je praktični rezultat teh stikov kazal v ilegalnem srečanju predstavnikov Slovenske zaveze, stražarjev, poveljstva Slovenske legije in odposlanca slovenskega četniškega gibanja 17. maja 1942, na katerem so se dogovorili za ustanovitev »Štajerskega bataljona«.⁷²

V že omenjeni spomenici, ki jo je škof Rožman, skupaj s podobno usmerjeno poslanico Ehrlicha, odnesel v Rim, je Natlačen kritiziral neustrezne metode italijanskih oblasti v boju proti partizanom, ker ne poznajo niti razmer niti jezika. Rotil je Italijane, naj vendarle že dovolijo in podprejo zamisel o beli gardi. Predlagal je ustanovitev oborožene organizacije za samoobrambo prebivalcev.⁷³ Na posvetu, ki ga je škof Rožman sklical v zvezi s predhodnim obiskom generalov Roatte in Robottija »v nujni narodni zadevi« v škofijskem dvorcu 12. septembra 1942, se jih je med 18 navzočimi politiki in kulturnimi ter znanstvenimi delavci za organizacijo odpora proti slovenski partizanski vojski izjavilo šest (Natlačen, Avsenek, Kranjc, Stare, Šmajd in Zajec).⁷⁴

Natlačen – idejni organizator oboroženega odpora proti komunizmu, kot ga je označil Slovenec 16. decembra 1943, pa se je tudi sam neposredno vključil v te aktivnosti tako, da je za potrebe urjenja novomeške enote namenil svoje posestvo v Mirni Peči.⁷⁵

Predvsem zaradi njegovega umika iz javnega strankarskega življenja je bistveno težje spremljati njegove aktivnosti in stike do smrti 13. oktobra leto pozneje. Nedvomno ni na razpolago dovolj elementov za pritrnitev posameznim ocenam o učinkovitosti in rezultatih tako opisane dejavnosti Natlačena, manj vprašljiva pa je verjetno ocena glede njene razčlenjenosti in tudi usmerjenosti. Ker pa so bili številni omenjeni stiki tudi posredni, največ prek njegovega osebnega pooblaščenca za stike zunaj doma B. Remca, ostaja na podobi njegovega delovanja in snovanja še veliko nejasnosti.

Za ilustracijo gostote in raznovrstnosti teh stikov sem upošteval dogajanje v zadnjem mesecu: od 1. do 12. oktobra 1942 je bil pri njem sestanek vodstva mladino, po enkrat ali na več obiskih pa so bili v tem času B. Remec, kaplan Malovrh, dr. C. Žebot, dr. M. Stare, A. Novak, T. Debeljak, dva duhovnika v civilu in dva kurirja s pošto.⁷⁶

⁷² Cuzzi, *L'Occupazione*, 80–85.

⁷³ Saje, *Belogardizem*, str. 232–233.

⁷⁴ Prav tam, str. 465, 466.

⁷⁵ Cuzzi, *L'Occupazione*, str. 80–85.

⁷⁶ ARS, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), šk. 1499, mapa M. Natlačen, str. 11.

O ozadjih, motivih, spodbudah aktivnostih Natlačena v tem obdobju, ki bi se kazali npr. v zapisih pogovorov na domu, skicah za napovedane stike, zapisih telefonskih klicev ipd., ni uporabnih podatkov. Iz dokumentacije RSNZ izhaja, da sta se v Jugoslovanski tiskarni februarja 1943 v zlatem tisku tiskala dva izvoda Natlačenovega življenjepisa, eden za soprogo, drugi pa naj bi bil skupno z njegovimi osebnimi predmeti najdenimi na mestu atentata (aktovko, spisi) spravljen v muzeju fašistične stranke,⁷⁷ vendar so se eksponati izgubili. V osebni zbirki Marko Natlačen, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije (AS 954), je le en sam dokument, namreč njegova plačilna knjižica. Ta pa je vendarle zelo povedna, saj iz nje izvemo, da je Natlačen svojo bansko plačo v višini 11.000 dinarjev (pozneje okoli 3600 lir) z ustreznimi dodatki prejemal tudi pozneje, v času njegovega članstva v konzultu in v mesecih po njegovem izstopu, od oktobra do decembra 1941; poznejših podatkov v knjižici ni) Žig banovine zamenja maja 1941 žig civilnega komisariata Ljubljanske pokrajine, v zadnjih treh mesecih pa ob pedantni navedbi zneska plače ni več žiga, decembra tudi ne podpisa, a pisava računovodje (izplačevalca) je ista.

10. Oglejmo si delovanje Natlačena in Narodnega sveta še z vidika kaznivega dejanja, ki se nanaša na to, da med vojno pridejo trdnjave, ceste, zastraženi kraji in druge oborožene točke, orožarne, skladišča oziroma strelivo, ... mostovi, in druga za vojno potrebna sredstva v sovražnikove roke, ali kdor stori, da se spravlja v nevarnost vojaška podjetja ali vojaške odredbe oziroma se na to pripravlja (108/1, 2. čl.).

Nekaj aktivnosti Narodnega sveta ter ukrepov in dejanj Natlačena kot njegovega predsednika nedvomno sodi v ta okvir: v svojem poročilu v London omenja pooblastilo za intervencije, ki mu ga je dal Narodni svet. Med pomembnejšimi posegi omenja preprečevanje rušitev tovarn, rudnikov in mostov, »kjer to ni res potrebno iz nujnih vojaških ozirov«. Podobno velja za uničevanje skladišč, tako tistih z razstrelivi kot z zalogami hrane in drugih potrebščin. Pri prvih je očitno, da so zaloge pozneje povečale bojno moč sovražnika, pri prehranskih skladiščih pa bi verjetno veljalo namesto prepovedi uničevanja in praznjenja zagotoviti premeščanje njihovih zalog v občinska in druga skladišča za potrebe prebivalstva, ne pa, podobno kot pri tistih za razstrelivo, tudi te prepustiti okupatorju. Natlačen posebej govori o tem, da je osebno preprečil razstrelitev mostu v Črnučah z grožnjo odgovornemu poveljniku z aretacijo, če bi se hotel samo približati mostu.⁷⁸ S temi ukrepi in prizadevanji pa je bilo seveda v znatnem obsegu onemogočeno onesposabljanje naprav, namenjenih oviranju prodora sovražnih enot na naše ozemlje.

11. Oviranje vojaške službe: kdor med vojno moti ali zavre vojaško osebo pri izvrševanju njene službe; kdor s silo ali grožnjo, da bo uporabil silo, državnega uslužbenca ali koga, ki mu je dodeljen v pomoč, ovre pri izvrševanju njegove

⁷⁷ ARS, AS 1931, šk. 1499, mapa M. Natlačen, str. 6, str. magnetogr. 577.

⁷⁸ Natlačen o svojem delovanju, str. 123–124.

službe, se kaznuje ... V kratki, nekajdnevni vojni (na tem delu Slovenije od prvega prodora med 6. in 8. aprilom ter 11. aprila) je šlo pogosto za »spravljanje vojaških podjetij ali vojaških odredb« v nevarnost (omenjali smo jih pri prejšnjem kaznivem dejanju), ki pa se hkrati prekrivajo z dejanskim stanom motenja ali oviranja pri izvrševanju vojaške službe oziroma delovanja javnih uslužbencev (113. in 127. čl.). Enako velja tudi glede razmerja takratne začasne oblasti (Narodnega sveta pod vodstvom dr. Marka Natlačena oziroma v funkciji bana) do opisanega položaja.

Nekaj sklepov

1. Dr. Marko Natlačen je v vseh obravnavanih vlogah (kot ban, predsednik Narodnega sveta, član pokrajinskega sosveta/konzulte), skupaj s člani omenjenih teles, moralno odgovoren za neprimerno ravnanje v stikih z italijanskimi vojaškimi in civilnimi oblastmi v primeru grobe kršitve mednarodnega prava, ko sta nemška in italijanska vojska v času od 6. do 17. aprila 1941 brez vojne napovedi ali drugačnega obvestila oboroženo prodrli na slovensko ozemlje takratne jugoslovanske države in ga vojaško zasedli. Ker ni bilo realne možnosti, da bi takratna redna in poznejša začasna oblast na Slovenskem vplivala na to dogajanje, bi bilo z vidika narodnega ponosa in dostojanstva potrebno, z vidika občutka nemoči in zgroženosti prebivalcev ob nenadnem napadu in razsulu obrambnega sistema domače obrambe pa naravnost nujno, da takratno vodstvo na ustrezno odmerjen in hkrati dovolj odločen način sporoči predstavnikom agresorskih držav, da nas je ta kršitev mednarodnega prava prizadela, namesto da se jim zahvaljuje za »blagohotnost« ob njuni zasedbi ozemlja Slovenije.

2. Dr. Marko Natlačen je v obravnavanih vlogah bana in predsednika Narodnega sveta moralno odgovoren za neprimerno ravnanje in ukrepanje v primeru zbiranja prostovoljcev za obrambo pred agresorskimi silami. Namesto da bi s svoje strani spodbujal in pomagal organizirati odpor goloroke množice prostovoljcev ter se v ta namen povezal s poveljstvi jugoslovanske vojske, je pozival k redu in miru in opozarjal, da bi bil v tistem trenutku največji greh nad narodom, če bi civilni ljudje uporabili orožje zoper tujo vojaško silo, kar je bilo sicer že od leta 1899 priznано kot legitimna pravica svobodoljubnih narodov.

3. Dr. Marko Natlačen in drugi člani pokrajinskega sosveta/konzulte so moralno in v določeni meri tudi pravno odgovorni za neustrezno ravnanje v primerih kolektivnega kaznovanja, povračilnih ukrepov in drugih aktivnosti italijanskih oblasti do prebivalcev pokrajine, ki so pomenile kršitev pravic prebivalcev zasedenega ozemlja, in tudi pozneje, po protipravni priključitvi slovenskega ozemlja Italiji, ko so bile kršene njihove pravice iz ukaza o priključitvi (konfinacije, racije, internacije, streljanje talcev, dvojezičnost časopisov in v celotnem javnem življenju, ukinjanje društev, fašizacija javnega življenja, krajsanje šolske obveznosti idr.). Ker so prebivalci nedvomno razumeli vlogo sosveta tudi v tem, da opozarja na take omejitve in kršitve, je očitno bilo tega vse do protestne izjave članov sosveta bistveno premalo in opozorila, če so že bila, so bila premalo odločna.

4. Podobno velja glede opozarjanja na status vojnih ujetnikov, ki so ostali tako rekoč brez zaščite in možnosti zaposlitve in dostojnega preživetja, ob rušenju in uničevanju javnih spomenikov pa ni bilo v konzultih nikakršnega opozorila ali vprašanja.

5. Glede razmerja med zasedbo pokrajine in njeno priključitvijo Italiji velja podobno kot v zvezi z nenapovedano agresijo, le da ima ta sprememba neprimeren dolgotrajnejše in resnejše posledice, zato pa gre tudi za tako odgovornost vseh vpletenih.

6. Odnos do dobrovoljcev, v našem primeru partizanskih borcev, je s strani okupatorskih oblasti pomenil eno samo grobo kršitev ne le načel in določb mednarodnega prava, temveč tudi temeljnega človeškega dostojanstva. Žal tudi pri naših političnih predstavnikih ni bilo zaznati nobenih odstopanj iz take usmeritve, prej obratno: s strani članov konzulte in krogov ljudi, ki so se ji približevali, je namesto trezne presoje prevladalo hujskaško navijanje za poostritev take usmeritve, ki je zmogla samo razplamteti bratomorno vojno. Pred zgodovino jim ostaja ne le moralna pega, temveč tudi jasno zaznavne prvine pravne odgovornosti za tako ravnanje.

Razmerje do takrat veljavne kazenske zakonodaje je nekoliko preglednejše.

7. Vrsta obravnavanih ukrepov, izjav in prošenj Narodnega sveta (za celotno nemško okupacijo slovenskega ozemlja in priključitev trojnemu paktu, podobno zavzemanje za italijansko okupacijo) je v nekaterih bistvenih elementih primerljiva s prizadevanji za protipravno spojitev države ali njenega dela s tujo državo, opredeljeno v 94/4 členu kazenskega zakonika kot izdaja (izdajstvo).

8. Drugo od kaznivih dejanj, pripravljane veleizdaje (čl. 97/1), ki se kaže v vzpostavljanju stikov z vlado tuje države ali njenimi zaupniki, se prav tako po vsebini pokriva z vztrajnimi in sistematičnimi poskusi (v nemškem primeru) in že redno razvitimi stiki na italijanski strani. Ta člen vključuje tudi rekrutiranje – zbiranje ljudi, njihovo urjenje, oskrbo, oboroževanje. Omenjena dejanja so podpirala odcepitev oziroma pridružitve dela ozemlja države drugi državi oziroma k utrjevanju takega njegovega fokusa.

9. Naslednji dve kaznivi dejanji (oškodovanje vojske: aktivnosti, da pridejo vojaški objekti, strelivo, vojni cilji, kot so mostovi, prometnice, skladišča v sovražnikove roke ali ogrožanje vojaških podjetij oziroma odredb; oviranje vojaške službe – 108/1,2 in 113. čl.) imata vzporednice v delovanju Narodnega sveta, v še večji meri pa njegovega predsednika Natlačena, ki je vodil o rušenju predvidenih objektov pogajanja z vojaškimi poveljstvi in pri tem, razen prepričevanja, občasno uporabil tudi grožnje.

V vseh štirih primerih gre torej za jasno izražene prvine ne le moralne, temveč tudi pravne oziroma kazenskopravne odgovornosti. Ker nismo v stanju, da v obravnavanih primerih in povezavah pridemo do celovitega dejanskega stanja o okoliščinah, obsegu in pojavnih oblikah teh dejanj, o njihovih posledicah, posebej pa o oblikah krivde, ni možno v nobenem primeru te odgovornosti konkretizirati; povezanost, prepletenost in primerljivost pa nedvomno ostajajo.